

SAYFI SAROYINING «GULISTON-BIT TURKIY» ASARI TARKIBIDAGI RUBOIYLAR POETIKASI

Xazratqulova Shoxsanam Sharafiddinovna

Denov tadbirkorlik va pedagogika institut,
Adabiyotshunoslik fakulteti, 1-kurs
hazratqulovashoxsanam6@gmail.com, +998912390813
<https://doi.org/10.5281/zenodo.17379363>

Annotatsiya. Ushbu maqolada Sayfi Saroyining «Guliston-bit turkiy» asari tarkibidagi ruboiy va dubaytiylar poetikasi o'rganilgan. Ayrimlari ilmi aruz, ilmi badiiy, ilmi qofiya asosida tahlil qilingan. Sayfi Saroyi ruboiylari poetikasining o'ziga xos jihatlari tadqiq etilgan va xulosalar chiqarilgan.

Kalit so'zlar: Shayx Ahmad Taroziy, Funun ul-balog'a, Alisher Navoiy, Mezon ul-avzon, ruboiyi xosiy, musarra ruboiy.

Abstract. In this article, the poetics of rubai and dubaytiya in the work "Gulistan-bit Turki" by Sayfi Saroi is studied. Some of them have been analyzed based on the science of aruz, science of art, and science of rhyme. The specific aspects of the poetics of the rubai of Sayfi Saroi have been studied and conclusions have been drawn.

Keywords: Sheikh Ahmad Tarazi, Funun ul-Balaga, Alisher Navoi, Mezon ul-Avzon, Rubaiyi Khosi, Musarra Rubai.

Annotatsiya. V dannoy state issleduyetsya poetika rubai i dubaytii v proizvedenii Sayfi Saroyi «Gulistan-bit tyurki». Nekotorye iz nix byli proanalizirovani na osnove nauki ob iskusstve, nauki ob iskusstve i nauki o rifme. Izucheny osobennosti poetiki rubaya dvorsa Sayfi i sdelany vyvody.

Klyuchevye slova: Sheyx Axmad Tarazi, Funun ul-Balaga, Alisher Navoi, Mezon ul-Avzon, Rubayi Xosi, Musarra Rubayi.

O'zbek klassik adabiyoti lirik janrlarga boy. Bu janrlar shaklda ham, mazmunda ham o'zlariga xos sifatlarga ega. Ularning ruh, uslub, obrazlar sistemasi jihatidan ham bir-biridan farq qiladigan qirralari ko'p. Xullas, klassik she'riyatimizdagi janrlarning har biri mohiyat e'tibori bilan o'zicha bir olam, ma'no, mahorat va badiiyat xazinasini. Xuddi shu gap ruboiyga ham tegishlidir. Arabcha «to'rtlik» ma'nosini beruvchi ushbu kichik lirik janr ikki baytdan iborat bo'lib a-a-b-a yoki a-a-a-a tarzida qofiyalanadi. Ruboiyning a-a-b-a tarzida qofiyalangan shakli ruboiyi xosiy yoki erkin ruboiy deb ataladi. Shu vaqtgacha ko'p o'rinlarda, maktab darsliklarida ham ruboiyning a-a-a-a tarzida qofiyalanganini taronayi ruboiy deb yuritib kelinar edi, lekin oxirgi ilmiy tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, ruboiyning ushbu shakli ruboiya yoki ruboiyi musarra' deb ataladi [2. 215-bet]. Ruboiyning janr xususiyatlari haqida Shayx Ahmad Taroziyning «Funun ul-balog'a» asarida dastlabki ma'lumotlar beriladi: «Ruboiy to'rt misra bo'lur. Avvalgi va ikkinchi va to'rtinchi misraida qofiya keltururlar. Va uchinchi misrai ixtiyoriydir. Agar qofiya keltursalar, ruboiyi musarra' derlar... Va agar uchinchi misrada qofiya kelturmasalar, ruboiyi xosiy o'qurlar». Unga ko'ra Navoiygacha turkiy she'riyatda ruboiyning qat'iy vaznda bo'lishi talab qilinmagan. Ahmad Taroziy misol tariqasida keltirgan forsiy to'rtliklar hazaj bahrida, Nasimiy va Sakokkiydan keltirilgan ruboiylar esa ramal bahriga tegishli. Alisher Navoiy «Mezon ul-avzon» asarida mazkur janr haqida shunday yozadi: «Ruboiy vaznikim, oni «dubaytiy» va «taronay» ham derlar, Hazaj bahrining «axram» va

«axrab»idin istixroj qilibdurlar va ul vaznedur asr-u xushoyanda va vaznedur bag'oyat raboyanda" [3. 167-bet].

Sayfi Saroiyning 1968-yil G'afur G'ulom nashriyoti tomonidan nashr etilgan «She'rlar. Guliston» kitobini o'rganib chiqish jarayonida bu kitobning she'rlar qismida 1 ta turkiy va 3 ta forsiy, «Guliston-bit turkiy» asari tarkibida esa 39 ta turkiy tildagi ruboiy mavjudligi ma'lum bo'ldi. Bu ruboiylarning 7 tasi ruboiyi xosiy, 1 tasi esa ruboiyi musarra'dir. Ushbu 8 ruboiy hazajning axrab va axram shajaralarida yozilgan. XIV asrda yashab ijod qilgan Sayfi Saroyi ruboiylarining barchasi ham hazaj bahrida yozilmaganiga guvoh bo'lamiz, ularning qolgan 31 tasini dubaytiylar tashkil etadi:

T/R	Janr nomi	Soni	Keltirilish o'rni
1.	Ruboiy	8	1-b, 3; 2-b, 1; 6-b, 2; 8-b, 2.
2.	Dubaytiy (hazaj)	18	1-b, 4; 2-b, 4; 3-b, 1; 4-b,1; 5-b, 5; 6-b, 2; 8-b, 1.
3	Dubaytiy (ramal)	6	1-b,4; 3-b, 1; 8-b, 1.
4	Dubaytiy (xafif)	3	1-b, 2; 7-b, 1.
5	Dubaytiy (mutaqorib)	2	1-b, 1; 8-b, 1.
6	Dubaytiy (rajaz)	1	8-b.
7	Dubaytiy (mujtass)	1	5-b.

Dastlab, sof ruboiy janrida yozilgan to'rtliklardan bir nechtasini ko'rib chiqamiz:

O'ltur bukun, o'ltura bilursan, ey yor,
Oz o't biyisa, yonar bu shahru bozor.
Yo, qurmag'a qo'yma dushmaningni zinhor –
Kim, o'q bila yiqmag'a bukun fursat bor [1. 233-bet].

O'l	Tur	bu	ku	n+o'l	tu	ra	bi	lur	san	ey	yor
-	-	V	V	-	V	-	V	-	-	-	~
Oz	O't	bi	yi	sa	yo	nar	Bu	shah	ru	bo	zor
-	-	V	V	-	V	-	V	-	-	-	~
Yo	qur	ma	g'a	qo'y	ma	dush	ma	ning	ni	zin	hor
-	-	V	V	-	V	-	V	-	-	-	~
Kim	O'q	bi	la	yiq	ma	g'a	Bu	kun	fur	sat	bor
-	-	V	V	-	V	-	V	-	-	-	~

Ushbu **a-a-a-a** tarzida qofiyalangan she'r **musarra'** ruboiy hisoblanib, **axrab shajarisining hazaji axrabi makfufi solimi azall** --V/V-V-/V---/~ (maf'uvlu/mafoilun/mafoiylun/fo') vaznida yozilgan. Qofiyadosh yor-bozor-zinhor-bor so'zlari tuzilishiga ko'ra **muqayyad qofiya** bo'lsa, o'zak tarkibiga ko'ra **murdaf qofiyadir**. 1-misradagi 2 o'ltur so'zi **takrir** badiiy san'atini, 1-va 2-misradagi bir xil «r» tovushlari **tavzi'**

badiiy san'atini yuzaga keltirgan. Hozirgi kunda ushbu badiiy san'at «alliteratsiya» deb yuritiladi.

Sahro elitek umr baqosi kechti,
G'am javri dag'i farax safosi kechti.
Jofiy saqinur, jafo biza qildim deb,
Qoldi anga bizdan ul, jafosi kechti [1. 85-bet].

Sah	Ro	e	li	tek	um	r(i)	ba	qo	si	kech	ti
-	-	V	V	-	-	V	V	-	-	-	-
G'am	jav	ri	da	g'i	fa	rax	sa	fo	si	kech	ti
-	-	V	V	-	V	-	V	-	-	-	-
Jo	fiy	sa	qi	nur	ja	fo	bi	za	qil	dim	deb
-	-	V	V	-	V	-	V	-	-	-	-
Qol	Di	a	nga	biz	da	n+ul	ja	fo	si	kech	ti
-	-	V	V	-	V	-	V	-	-	-	-

Ushbu «**kechti**» radifli ruboiyi **a-a-b-a** tarzida qofiyalanganligi tufayli **ruboiyi xosiydir**. Qofiyadosh baqosi-safosi-jafosi so'zlari tuzilishiga ko'ra **mutlaq**, o'zak tarkibiga ko'ra **mujarrad qofiyadir**.

Ruboiyning 1-misrasi **hazaji axrabi makfufi solimi abtar --V/V--V/V---/-** (maf'uvlu/mafoiyilu/mafoiylun/fa), 2-3-4-misralar esa **hazaji axrabi maqbuzi solimi abtar -V/V-V-/V---/-** (maf'uvlu/mafoilun/mafoiylun/fa) vaznida yozilgan. 4-misradagi bizdan so'zining oxirgi tovushi o'zidan keyingi ul so'ziga qo'shilib vazn talabiga ko'ra **vasl** hodisasi yuzaga kelgan. She'rning dastlabki misrasida – dek o'xshatish qo'shimchasi orqali **tashbeh**, 2-misradagi g'am va farax so'zlari **tazod**, 3-misradagi jofiy, jafo so'zlari **ishtiyoq** badiiy san'atlarini yuzaga keltirgan.

Endilikda esa kitobda keltirilgan dubaytiylar tahlini ko'rib chiqamiz. Asarda eng ko'p uchraydigan dubaytiy hazajda ekanligini hisobga olgan holda, kitobda anchayin kam uchraydigan ramal, xafif, mutaqorib, rajaz, mujtass vaznlarida yozilgan dubaytiylarni tahlilga tortamiz:

Boshimiz ustunda bu xalqi jahon,
Sayr etgaylar er uzra ko'b zamon.
Eldan elga keldi bizga mamlakat,
Eyla ham ketkay kelib eldan ravon [1. 82-bet].

Bo	shi	miz	us	tun	da	bu	xal	qi	ja	hon
-	V	-	-	-	V	-	-	-	V	-
Say	r(i)	et	gay	lar	e	r+uz	ra	ko'p	za	mon
-	V	-	-	-	V	-	-	-	V	-
el	Da	n+el	ga	kel	di	biz	ga	mam	la	kat

-	V	-	-	-	V	-	-	-	V	-
Ey	La	ham	ket	kay	ke	lib	el	dan	ra	von
-	V	-	-	-	V	-	-	-	V	-

Ushbu ruboiyi xosiy **ramal bahrining musaddasi mahzuf** vaznida yozilgan. 2-misradagi er so'zidagi oxirgi «r» tovushi undan keyingi uzra so'zining birinchi bo'g'iniga, 3-misradagi eldan so'zidagi «n» tovushi o'zidan keyingi so'zning dastlabki bo'g'iniga qo'shilib vazn talabiga ko'ra **vasl** hodisasi yuz bergan. Qofiyadosh jahon, zamon, ravon so'zlari tuzilishiga ko'ra **muqayyad**, o'zak tarkibiga ko'ra **murdaf** qofiyadir. 3-4-misralardagi keldi-ketdi so'zlari **tazod** badiiy san'atini yuzaga keltirgan.

Malik ne'mati ul kishiga xarom,
Ki, fursat damin kuzatmas tamom.
Ketar qadring ul dam kelib so'zlasang,
Ulular qotinda yaramas kalom [1. 63-bet].

Ma	lik	ne'	ma	ti	ul	ki	shi	ga	xa	rom
V	-	-	V	-	-	V	-	-	V	-
Ki	fur	sat	da	mi	ni	ku	zat	mas	ta	mom
V	-	-	V	-	-	V	-	-	V	-
Ke	tar	qad	ri	ngul	dam	ke	lib	so'z	la	sang
V	-	-	V	-	-	V	-	-	V	-
U	Lu	lar	qo	tin	da	ya	ra	mas	ka	lom
V	-	-	V	-	-	V	-	-	V	-

Bu ruboiy ham **a-a-b-a** tarzida qofiyalanganligi tufayli **ruboiyi xosiydir**. Qofiyalanib kelgan xarom, tamom, kalom so'zlari tuzilishiga ko'ra **muqayyad**, o'zak tarkibiga ko'ra esa **murdaf qofiya** turiga kiradi. She'r **mutaqqoribu musammani mahzuf** vaznida yozilgan. 3-misradagi ketar, kelar so'zlari **tazod** badiiy san'atini yuzaga keltirgan.

Ey jafoning elin qo'yub belga,
Ne qadar qilg'asan bu zulm elga.
Sog'in ul kunnikim tutub netar,
Malokul-mavt xalqingi elga. [1, 61-bet]

Ey	ja	fo	ning	e	lin	qo'	yub	bel	ga
-	V	-	-	V	-	V	-	-	-
Ne	qa	dar	qil	g'a	san	bu	zul	m+el	ga
-	V	-	-	V	-	V	-	-	-
So	g'i	n+ul	kun	ni	kim	tu	tub	ne	tar
-	V	-	-	V	-	V	-	-	-
Ma	lo	kul	mav	t(i)	xal	qi	ngi	el	ga

-	V	-	-	V	-	V	-	-	-
---	---	---	---	---	---	---	---	---	---

She'ring qofiyalanish shakli **a-a-b-a** shaklida ekanligi uning **ruboiyi xosiy** ekanligini ko'rsatib turibdi. Qofiyalanib kelgan elga, belga, elga so'zlari tuzilishiga ko'ra **mutlaq**, o'zak tarkibiga ko'ra **mujarrad qofiya** turiga kiradi. Ruboiy **xaffi musaddasi maxbuni maqtu'** -V- /V-V-/(foilotun/mafoilun/fa'lun) vaznida yozilgan. 2-3-misralarda vasl hodisasi mavjud. 4-misrada Malokul-mavt ya'ni o'lim farishtasi Azroilning eslanishi she'rda **talmeh** san'atini yuzaga keltirgan.

Ey g'arra bo'lg'an molina bo'lur vujuding kal-adam,
Hasrat bilan eltur seni erga bu dinor-u diram.
Dunyo matonidan tilar bo'lsang tamattu' olmag'a,
Ko'rguz xaloyiqqa saho chun haq senga qildi karam [1, 229-bet].

Ey	g'a	ra	bo'l	g'an	mo	li	na	bo'	lur	vu	ju	din	ka	la	da
-	r	-	-	-	-	V	-	-	-	V	-	g	-	V	m
-	-	V	-	-	-	V	-	-	-	V	-	-	-	V	-
Ha	rat	bi	lan	el	tur	se	ni	er	ga	bu	di	no	ru	di	ra
-	-	V	-	-	-	V	-	-	-	V	-	-	-	V	m
-	-	V	-	-	-	V	-	-	-	V	-	-	-	V	-
Du	yo	m	to	ni	da	ti	lar	bo'l	sang	ta	ma	tu'	ol	ma	g'a
-	-	V	-	-	-	V	-	-	-	V	-	-	-	V	-
-	-	V	-	-	-	V	-	-	-	V	-	-	-	V	-
Ko'	guz	x	lo	yi	qa	sa	ho	chun	haq	se	nga	qil	di	ka	ra
-	-	V	-	-	-	V	-	-	-	V	-	-	-	V	m
-	-	V	-	-	-	V	-	-	-	V	-	-	-	V	-

Ushbu she'r **rajazi musammani solim** vaznida yozilgan kitobdagi yagona dubaytiy hisoblanadi. Qofiyalangan adam, diram, karam so'zlari tuzilishiga ko'ra **mutlaq qofiya** hisoblansa, o'zak tarkibiga ko'ra **mujarrad qofiyadir**. Qofiyaga tanlangan so'zlarda biroz saktalik bor. Dubaytiyda pand nasihat ohangi sezilib turganidan ushbu she'rda **kalomi jomi'**(ar.jamlovchi, umumlashtiruvchi so'z) [2. 263-bet]. badiiy san'ati mavjudligini bilishimiz mumkin.

Endilikda kitobdan o'rin olgan yagona mujtass vaznida yozilgan dubaytiyni tahlil qilamiz:

Sen ul zarifi jahonsan, ayo yuzi gulgun,
Bo'lub jamolinga oshiq kunash kelur har kun.
Bu husn ichinda naziring ne erda bo'lg'aykim,
Yuzi qamar harakotu shamoyili mavzun. [1, 174-bet].

Se	n+ul	za	ri	fi	ja	hon	san	a	yo	yu	zi	gul	gun
V	-	V	-	V	V	-	-	V	-	V	-	-	-
Bo'	Lub	ja	mo	li	nga	o	shiq	ku	nash	ke	lur	har	kun
V	-	V	-	V	V	-	-	V	-	V	-	-	-
bu	Hus	n+i	chin	da	na	zi	ring	ne	er	da	bo'l	g'ay	kim
V	-	V	-	V	V	-	-	V	-	V	-	-	-
Yu	Zi	qa	mar	ha	ra	ko	tu	sha	mo	i	li	mav	zun
V	-	V	-	V	V	-	-	V	-	V	-	-	-

Dubaytiyda qofiyalangan gulgun, kun, mavzun so'zlari tuzilishiga ko'ra muqayyad, o'zak tarkibiga ko'ra esa mujarrad qofiya turiga kiradi. She'r **mujtassi musammani maxbuni maqtu'** V-V-/VV--/V-V-/-- (Mafoilun, failotun, mafoilun,fa'lun) vaznida yozilgan. 1-3-misralarda vazn talabiga ko'ra **vasl** hodisasi yuz bergan. She'rda **tashbeh** va **tashxis** badiiy san'atlari mavjud.

Sayfi Saroyi ruboiylari asosan pand-nasihah ruhida bo'lib, hazaj, ramal, rajaz, mutaqorib, xafif va mujtass vaznlarida yozilgan. Tazod, tashbeh, talmeh, tavzi', takrir, tashxis va ishtiyoq badiiy san'atlaridan unumli foydalanilgan. Qofiyaning barcha turi mavjud. Lekin tuzilishiga ko'ra muqayyad, o'zak tarkibiga ko'ra murdaf qofiya ko'proq uchraydi. Kitobda jami 39 ta ruboiy mavjud. Ruboiylarning katta qismi qariyb 80%ini dubaytiylar tashkil etadi.

Sayfi Saroyi yashagan davrda ruboiy yozishning qonun-qoidalari to'liq rivojlanib ulgurmaganligini inobatga olsak, uning ijodida ruboiy shaklidagi xalq og'zaki ijodida tarqalgan she'r(dubaytiy)lar uchrashi tabiiy hol. Lekin shu bilan birga asarda ruboiyning barcha vazn qoidalariga rioya qilingan 7 ta ruboiyi xosiy va 1ta musarra' ruboiy mavjud. Adabiyotshunos Ibrohim Haqqulovning «O'zbek adabiyotida ruboiy» kitobida turkiy adabiyotda ruboiyning ilk bor qo'llanilishi Hofiz Xorazmiyning, musarra' ruboiyning qo'llanilishi esa Alisher Navoiyning nomi bilan bog'liqligi haqida ma'lumot beriladi. Sayfi Saroyi ijodida ruboiy janrining qo'llanilishiga oid ushbu xulosalar esa turkiy adabiyotda ruboiyning uchrashiga doir fikrlarni yana bir bor ko'rib chiqishimiz kerakligini ko'rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Sayfi Saroyi. She'rlar. Guliston. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1968.
2. Yusupova D. Aruz va mumtoz poetikaga kirish. – Toshkent: Akademnashr, 2020.
3. Alisher Navoiy. Mezon ul-avzon. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1967.
4. Ahmad Taroziy. Funun ul-balog'a. – Toshkent: O'zbekiston adabiyoti va san'ati, 1994.
5. Hojiahmedov A. Aruz nazariyasi asoslari. – Toshkent: Akademnashr, 2018.
6. Sayfi Saroyi. Gulistoni bit-turkiy. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1986.
7. Haqqulov I. O'zbek adabiyotida ruboiy. – Toshkent: Fan, 1981.